

УДК 340.0(477)«1648/1757»:351.746.1(477)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ ТА ВІЙСЬКОВОГО ПОРЯДКУ СЕРЕД ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У СФЕРІ ПРИКОРДОННОЇ СТОРОЖОВОЇ СЛУЖБИ

Ганьба О.Б., к. ю. н.,
тв. доцента кафедри теорії та історії держави і права
Мірошніченко В.І., д. п. н.,
доцент, начальник кафедри теорії та історії держави і права
Національна академія державної прикордонної служби
імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена дослідженню основних історико-правових аспектів забезпечення дисципліни та утвердження військового порядку серед козаків Запорозької Січі у сфері прикордонної сторожової служби.

Ключові слова: дисципліна, військовий порядок, державний кордон, Запорозька Січ, запорозькі козаки, покарання, військова старшина.

Статья посвящена исследованию основных историко-правовых аспектов обеспечения дисциплины и утверждения военного порядка среди казаков Запорожской Сечи в сфере пограничной сторожевой службы.

Ключевые слова: дисциплина, военный порядок, государственная граница, Запорожская Сечь, запорожские казаки, наказание, войсковая старшина.

Ganba O.B., Miroshnichenko V.I. PECULIARITIES OF DISCIPLINE CONTROL AND ENSURING MILITARY ORDER IN THE ZAPOROZHIAN COSSACK ARMY IN THE SPHERE OF BORDER WATCHMAN SERVICE

The article investigates main historical and legal aspects of discipline control and establishing military order in the Zaporozhian Cossack Army in the sphere of border watchman service.

Key words: discipline, military order, state border, Zaporizhian Sich, zaporizhian cossacks, punishment, cossack captain.

Постановка проблеми. У вітчизняній науці загальнотеоретична концепція забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони та захисту державного кордону пройшла довгий і складний шлях свого становлення та розвитку.

У Державній прикордонній службі України (далі – Держприкордонслужба України) законність виступає одним з основних принципів, яким керуються військовослужбовці та працівники у своїй професійній діяльності. Засобами реалізації цього принципу є дисципліна тавійськового порядку, який здійснюється відповідно до Конституції та законів України [1, ст. 3, 32].

Актуальність дослідження питань забезпечення дисципліни й утвердження військового порядку у сфері охорони та захисту державного кордону України в різні історичні періоди, у тому числі і в період діяльності Запорозької Січі, зумовлюється нагальними потребами сучасної реформації Держприкордонслужби України з метою підвищення якості виконання службових обов'язків її персоналом, зміцнення кадрового потенціалу, забезпечення ефективної протидії корупції та іншим протиправним проявам серед особового складу. Адже дослідження історичного минулого створює емпіричний базис для розвитку теоретичних основ та формування критичного підходу щодо вдосконалення механізму забезпечення дисципліни й утвердження військового порядку в Держприкордонслужбі як в умовах нинішнього збройного

протистояння на сході України, так і в мирний час.

Ступінь розробленості проблеми. Ці питання відображені у працях таких науковців, як М.С. Грушевського, М.І. Кабачинського, Т.В. Коломієць, В.В. Кукси, М.О. Максимовича, Ю.А. Мицика, С.М. Плохія, Н.Д. Полонської-Василенко, О.В. Поступного, А.В. Поуха, А.Г. Слюсаренка, І.С. Стороженка, Д.І. Яворницького та ін.

Грунтовні дослідження історичного аспекту діяльності запорозьких козаків здійснили такі відомі вчені, як М.С. Грушевський, М.О. Максимович, Н. Д. Полонська-Василенко, Д.І. Яворницький та ін. Їх праці становлять цінну спадщину вітчизняної історичної науки [2; 3; 4; 5]. Проблематику системи засобів охорони кордонів запорозькими козаками, їх особливості досліджував М.І. Кабачинський, Г.І. Трофанчук та інші науковці. Різномісний питанню історії українського козацтва, їх військової та політичної організації у своїх працях досліджували також Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, О.В. Поступний, А.В. Поух, А.Г. Слюсаренко, І.С. Стороженко та інші вчені.

Однак проблема забезпечення дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі у сфері охорони та захисту кордону Вітчизни досліджувалася, як правило, в історичному аспекті, оминаючи її правові характеристики та юридичні сторони.

Тому **метою** роботи є дослідження особливостей і специфіки забезпечення дисципліни та військового порядку серед козаків

Запорозької Січі у сфері прикордонної сторожової служби.

Завданнями цього дослідження є вивчення історичного досвіду діяльності прикордонної сторожі Запорозького Війська щодо забезпечення дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі; належний аналіз основоположних засад, на яких ґрунтувався військовий порядок і дисципліна серед козаків; дослідження особливостей застосування покарань до винних у вчиненні правопорушень під час несення прикордонної служби та виконання свого військового обов'язку сторожовими козаками. Важливим завданням є також характеристика повноважень суб'єктів забезпечення військового порядку та дисципліни на Запорозькій Січі у сфері охорони та захисту кордонів Вітчизни тощо.

Вирішення зазначених завдань допоможе проаналізувати й адекватно оцінити як недоліки, так і позитивні надбання, напрацьовані нашими пращурами в окреслений історичний період у досліджуваній сфері.

Викладення основного матеріалу. Термін «козак» в українській та інших культурах завжди асоціюється з охороною та захистом певної території, земель, торгових шляхів, мисливських угідь тощо. Уперше цей термін згадується ще в Початковій монгольській хроніці у 1240 році, а вже у «Кодексі Куманікус» – словнику половецької мови 1303 року – це слово означало «страж», «конвоїр», «той, хто несе сторожову службу».

В українських письмових джерелах воно вперше згадується у кінці XV ст. у праці М. Бельського «Хроніка» і означало мужню, вільну, хоробру людину, яка не терпить над собою насильства і здатна обороняти свій край, свою Вітчизну [6, с. 134].

Тому ще на початку свого зародження українське козацтво стало виконувати подвійну функцію: колонізації необжитих земель і захисту порубіжжя від татаро-турецьких набігів [7, с. 119].

Байдужість польської влади щодо захисту земель «українських холопів» від таких набігів спонукала простий народ об'єднувати зусилля і зі зброєю в руках боронити свою землю, свободу і життя від зовнішніх посягань, виконуючи так функції прикордонної сторожі [6, с. 142]. Аналогічної думки дотримуються і автори монографії «Історія українського війська», наголошуючи, що козаччина сформувалася із суспільних низів і була від початку народним військом [8, с. 170].

Виконання на постійній основі прикордонної сторожової служби запорозькими козаками підтверджує і одна з теорій походження козацтва – захисна, згідно з якою козацтво у вигляді Запорозької Січі сформувалося у зв'язку з потребою відсічі татаро-турецької загрози і постійної охорони південних кордонів від небезпеки вторгнення, у чому кровно була заінтересована польська прикордонна сторожа. Цим самим козаки відігравали роль захисників християнського світу від мусульманської експансії [9, с. 136–140].

Отже, складовими національної ідентичності для запорозьких козаків були: територія, обмежена кордонами, як нерозривна

єдність козацького війства зі своєю землею; Вітчизна, що пов'язувалася насамперед із політико-правовими проявами суспільного життя; національна гідність, що виявлялась у патріотизмі, вільнолюбстві, мужності, терплячості, вірності присязі, готовності служити Вітчизні заради «загального добра» тощо [10, с. 125].

Виходячи із зазначеного, головною метою охорони кордонів запорозьцями був захист рубежів Батьківщини та власної свободи від несподіваного вторгнення ворогів [11, с. 93].

Ю.А. Мицик, С.М. Плохій та І.С. Стороженко також зазначали, що метою прикордонної служби козаків було своєчасне виявлення наближення татар або інших ворогів і попередження про це Війська Запорозького та населення міст і сіл України [12, с. 103]. Такої ж думки притримується і М.І. Кабачинський, аналізуючи організацію прикордонної варті козаками Слобожанщини: «перш за все козакам необхідно було захистити певну частину країни, Дике поле від татарських нападів...» [13, с. 125, 129].

Запорукою якісного виконання найголовнішого завдання з охорони Батьківщини від нападу ворогів було чітке дотримання дисципліни запорозькими козаками, усіх писаних і неписаних правил на Запорозькій Січі, що сприяло утвердженню військового порядку. Засобом регламентації зазначеної діяльності було звичаєве публічне козацьке право, яке не тільки регулювало порядок несення прикордонної сторожової служби козаками, а й регламентувало процедуру виборів козацької старшини, правила ведення воєнних дій, судочинство, правила землекористування, закріплювало види правопорушень, систему покарання тощо. Козаки майже не визнавали дії статутів, писаних законів, магдебурзького права та інших державних правових джерел, побоюючись зазіхання на свою свободу і засади вільного життя.

Переважаюча відсутність писаного права в запорозьких козаків пояснюється ще й високою динамікою напіввійськового повсякденного життя, викликаною частими військовими походами (не було часу писати, удосконалювати і систематизувати закони). До того ж козацька старшина не бажала займатися правотворчою діяльністю, адже їй усні звичаї, традиції, заборони легше було трактувати на свою користь [14, с. 160].

Звичаєве консервативне козацьке право, спираючись на досвід минулих поколінь, сприяло єдності та згуртованості Війська Запорозького.

Н.Д. Полонська-Василенко, наголошуючи насилі єдності козаків, зазначала, що якби на Запорозжжі не було б єдності та братерства, то не могло бути й монолітності Запорозької Січі [15, с. 131].

Яскравим прикладом сказаного є той факт, що кошовий отаман звертався до козаків по-братськи та по-товариськи, називаючи їх «братчиками, панами-молодцями, товаришами» [5, с. 175].

Яценко-Зеленський, відвідавши Запорозьку Січ у 1750 і 1751 рр., пише, що між козаками існує звичай, за яким усякий козак

поважав курінного отамана та свого товариша як рідного брата. Саме завдяки цьому між козаками існувала стійка злагода [12, с. 100–101].

Як свідчать окремі джерела, священики також брали активну участь у забезпеченні дисципліни та військового порядку серед козаків під час несення ними прикордонної служби. Їх моральний авторитет сприяв владнанню внутрішніх конфліктів, розвитку освіти та підвищенню духовної культури серед козаків [16, с. 45].

Історії відомо багато фактів, які свідчать про глибоку релігійність козаків. Присвячуючи життя служінню Богові, запорозькі козаки нерідко ставали справжніми лицарями, подвижниками і захисниками віри, щирими виконавцями євангельських заповідей – своєрідного морального кодексу. Зустрічалися не поодинокі випадки постригу козаків у монахи [17, с. 13, 16–17].

Утримання належної військової дисципліни на Запорозькій Січі, у тому числі і в процесі охорони кордону Вітчизни, забезпечувалося високою вимогливістю військової старшини та діючою системою покарань, що застосовувалися січовими та паланочними судами за вчинення правопорушень.

Систему суб'єктів забезпечення дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі представляли:

- січова рада як вищий законодавчий, адміністративний і судовий орган Січі, рішення якої були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила розподіл земель та угідь тощо. Важливою функцією ради було обрання уряду Запорозької Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини;

- військова старшина, до якої належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани;

- військові служителі, яких представляли хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та інші особи;

- похідні та паланкові начальники були представлені полковниками, писарями, осавулами та іншими посадовцями.

До головних функціональних обов'язків зазначених посадових осіб у зрізі забезпечення дисципліни та військового порядку у Війську Запорозькому, у тому числі і у сфері прикордонної сторожової служби, належать такі:

1. Кошовий отаман об'єднував у одній особі військову, адміністративну, судову і духовну владу. У військовий час кошовий виконував обов'язки «головного командира» війська, у руках якого зосереджувалася відносно необмежена влада. А у мирний час, як зазначає Д.І. Яворницький, він ототожнювався з «конституційним владикою», який управляв усією територією козацьких вольностей з їх паланками, поселеннями, зимовниками тощо. Також кошовий отаман виконував обов'язки верховного судді у Війську Запорозькому, а тому визначав вид покарання правопорушникам за вчинені проступки та

злочини. Окрім зазначеного, кошовий вважався верховним начальником Запорозького духовництва, а тому приймав і призначав духовників з Києва в січову та паланочні церкви [5, с. 172–176].

2. Військовий суддя вважався другою особою після кошового отамана у Війську Запорозькому. Він наглядав за дотриманням ustalених звичаїв і споконвічних порядків, на яких базувалася як охорона державного кордону, так і увесь устрій козацького життя. У своїх рішеннях він керувався писаними правилами, проте в основному звичаями та традиціями, які переходили з уст в уста, від батька до сина й освячувалися досвідом багатьох поколінь, були складовою козацького звичаєвого права. В обов'язки військового судді входило: суд над обвинуваченими; «розслідування» кримінальних і цивільних справ; проголошення вироку суду стосовно злочинців тощо.

3. Військовий писар, своєю чергою, забезпечував діловодство («писемні справи») Війська Запорозького, пов'язане з обліком фінансових надходжень і витрат; ведення офіційного листування з главами, вельможами та іншими посадовими особами зарубіжних держав від імені всього війська, організовував розробку і прийняття будь-яких указів, ордерів, готував відповіді на листи, які надходили на ім'я кошового отамана та всього низового війська тощо.

4. Щодо військового осавула, то його обов'язки здебільшого мали виконавчий характер: нагляд за порядком і дисципліною між козаками, зокрема і під час несення прикордонної сторожової служби як у мирний час на Січі, так і у військовий (у таборі); нагляд за виконанням судових вироків за рішенням кошового отамана або всієї ради як у самій Запорозькій Січі, так і в окремих паланках війська; проведення слідства з приводу вчинених козаками злочинів; охорона всіх проїжджаючих по степах у межах кордонів запорозьких вольностей; організація охорони кордонів; захист інтересів війська у прикордонні; спостереження за ходом битви під час військових баталій тощо [5, с. 172–182].

Положення «Статуту про устрій Війська Запорозького», який був прийнятий влітку 1648 року гетьманом Запорозької Січі Богданом Хмельницьким, а також інші акти, які регламентували козацьку діяльність, визначали і діяння, що кваліфікувалися як кримінальні злочини, що існували при здійсненні охорони та захисту державного кордону тогочасної України. Прикладами таких злочинів є: посягання на побратимство, вбивство людини, дезертирство з охоронюваного кордону, несвоєчасне оповіщення про небезпеку звуковим чи візуальним сигналом, якщо це спричинило тяжкі наслідки, невиконання наказу, пияцтво під час несення прикордонної служби, ухилення від служби, насильство щодо сторонніх осіб, бійка тощо. За зазначені діяння правопорушники несли відповідальність у вигляді різноманітних покарань, у тому числі і смертної кари.

Документи судоводства Запорозької Січі, що дійшли до нашого часу, свідчать про де-

мократичний та публічний характер козацького суду. Широко використовувалися такі пом'якшувальні заходи, як узяття винуватця «на поруки» або зменшення покарання, ураховуючи його сімейне становище, наявність малолітніх дітей та ін. Однак на Січі також суворо каралися такі злочини, як бійки між козаками, вбивства людини на побутовому ґрунті або на ґрунті пияцтва, крадіжки приватного або громадського майна, втрата совісті та невиконання обов'язку, що проявлялося, наприклад, у дезертирстві з поля бою. Залежно від масштабів злочину та наслідків, ним заподіяних, на Запорозькій Січі застосовувалися такі покарання: 1) позбавлення руки або ноги шляхом перелому або відрубання; 2) кара на шибениці, однак від шибениці винного козака могла врятувати дівчина, яка побажала вийти за нього заміж, що свідчить про гуманізм козацької системи покарань [9, с. 154]; 3) хоча і досить рідко, проте застосовувалося насадження на го-стру палю (дерев'яний або залізний стовп); 4) побиття киями біля ганебного стовпа [12, с. 101–103].

За тяжкі злочини, вчинені під час охорони та захисту державного кордону, винну особу засуджували до смертної кари. Незважаючи на її відміну указом російського царя у 1749 році, кошові отамани ігнорували цю заборону та продовжували її застосовувати з метою підтримання належної дисципліни і військового порядку [14, с. 165].

Окремо варто наголосити на дотриманні принципу незворотності покарання за вчинення правопорушення не тільки щодо рядових козаків, але і кошових отаманів.

Так, кожний кошовий отаман щорічно, 1 січня під час чергових виборів військової старшини звітував про свою діяльність, що стосувалася війська. Водночас, якщо під час звіту в діях кошового вбачали будь-які злочинні дії, спрямовані проти війська, будь-яке схвалене ним неправильне рішення суду чи інші незаконні діяння проти усталених запорозьких звичаїв, його також жорстко карали [5, с. 174].

Попри необмежену владу у відносинах з сусідніми державами кошовий отаман не мав права одноосібно вирішувати будь-які справи без згоди товариства. Якщо таке траплялося, то запорожці сходилися на січовий майдан і всією громадою судили кошового за порушення «козацьких звичаїв». У разі, якщо він не міг виправдатися, то знімали кошового з посади, а при скоєнні особливо тяжких злочинів – карали смертю [16, с. 36–37].

Варто погодитися з думкою науковців, які стверджують, що важливу роль у забезпеченні дисципліни та військового порядку серед запорозьких козаків також відіграла й особлива філософія оцінки та ставлення до життя і смерті, яку запорожці висловлювали однією фразою: «Смерті не треба боятися, бо від неї все рівно не вбережешся» [12, с. 138].

На підтвердження викладеного варто привести приклади очевидців тих подій щодо характеристик запорозьких козаків.

Так, французький інженер і військовий картограф Боплан, перебуваючи на поль-

ській службі, і переважно в Україні, характеризував запорожців так: «Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу; на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінують свого життя». «Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя...» [16, с. 38].

П'єр Шевальє у своїй книжці «Історія війни козаків проти Польщі» писав: «Мешканці України, які сьогодні всі називають себе козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну по-стать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі і хоробрі...» [12, с. 131].

Турецький літописець Наїма (XVIIст.) так зауважив щодо запорозьких козаків: «...неможливо знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало піклувалися про своє життя і так мало боялися б смерті» [2; 12, с. 132].

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що звичай людської гідності, єдність та братерство, духовне, моральне, патріотичне виховання запорозьких козаків, сувора система покарань, незворотність відповідальності є тими головними складовими, які утворюють систему засобів забезпечення дисципліни та військового порядку, а відповідно – попередження правопорушень на Запорозькій Січі під час несення прикордонної сторожової служби на порубіжжі тогочасної України.

Особливої уваги заслуговують глибока духовність, мужність, патріотизм, незламна християнська віра та неперушні релігійні традиції запорозьких козаків, що виступали додатковими факторами укріплення дисципліни та військового порядку.

Щодо суб'єктів забезпечення зазначених цінностей у Війську Запорозькому, то ключову роль тут відіграла військова старшина: кошовий отаман, військової суддя, військової осавул, військової писар, курінні отамани, які в межах наданих їм повноважень уособлювали законодавчу, виконавчу та судову гілку влади в козацькій державі.

Стосовно системи покарань, то вона була досить суворою, але водночас дієвою, оскільки жорстка дисципліна та порядок у війську були запорукою успіху під час виконання службових обов'язків з охорони та захисту державного кордону та у боях за Батьківщину.

Особливе, специфічне сприйняття життя та ставлення до смерті, притаманні запорозьким козакам, надають їм унікальності та неповторності як у загальній історії та філософії військового мистецтва, так і у висвітленні правових основ їх співжиття.

Історичний досвід забезпечення дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі не втратив свого значення і донині, особливо коли йдеться про розбудову Держприкордонслужби України за кращими світовими стандартами як правоохоронного органу спеціального призначення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2011. – № 32. – Ст. 316.
2. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка. – Т. VII, 1995. – 627 с.
3. Максимович М. Вибрані твори / М. Максимович; упор. і вст. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – 360 с.; іл. – (Пам'ятки історичної думки України).
4. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 1 : До середини XVII століття. – 640 с.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д.І. Яворницький ; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с.
6. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України : навч. пос. / Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
7. Терлюк І.Я. Історія держави і права України : навч. пос. / І.Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Вид. 4-те, змінене і доповнене. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
9. Серeda А.М. Історія держави і права України : навч. пос. / А.М. Серeda. – Запоріжжя : ФОП Зеленкевич Л.П.; Суми : Університетська книга, 2010. – Ч. 1. – 332 с.
10. Колодчук Д.В. Козаки Нової Січі в обороні запорозьких прав і вольностей: історіографія XX – початку XXI ст. / Д.В. Колодчук // Наукові праці. – Історія. – Вип. 127. – Т. 140. – С. 125–131.
11. Кабачинський М.І. Історія кордонів та Прикордонних військ України : моногр. / М.І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Хмельницьк. міськ. друкарні, 2000. – 216 с.
12. Мицик Ю.А. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 302 с.; іл. – (Давно се діялось колись).
13. Кабачинський М.І. Історія охорони кордонів України : моногр. / М.І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2005. – 355 с.
14. Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник / В.М. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.
15. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2 т. / Н.Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
16. Прикордонні війська України: історія та сучасність. – Хмельницький : Вид-во Акад. ПВУ, 1997. – 292 с.
17. Кукса В.В. Роль православної Церкви в житті українського козацтва / В.В. Кукса, Т.В. Коломієць // Сторінки історії : збірник наукових праць. – К. : НТУУ «КПІ», 2012. – Вип. 33. – С. 12–22.